

ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๖ เล่ม ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๕)

พระขันธกุมาร

การเคารพนับถือพระขันธกุมารหรือสกันทะหรือการศตึกะยะในประเทศอินเดียมิได้เคยแพร่หลายเท่ากับการเคารพบูชาเซษฐาของพระองค์คือพระคณเศ นายโคปีนาถ เรา (T.A.Gopinatha Rao) ได้เขียนไว้ว่า “กล่าวกันว่าเทวาลัยของพระสุพรมณ์ (พระขันธกุมาร) มีอยู่ทั่วไปในประเทศอินเดียภาคใต้ แต่เทวาลัยของพระพิฆเนศวรก็มีมากกว่า” ในอาณาจักรขอมไม่ปรากฏว่ามีการเคารพนับถือพระขันธกุมารแพร่หลาย แต่การเคารพบูชาพระคณเศนั้นมีแพร่หลายมาก จึงได้กล่าวมาแล้ว จารึกเกี่ยวกับพระขันธกุมารมีจำกัดและประติมากรรมเองมีอยู่น้อย อย่างไรก็ตามก็ยังมีมีการเคารพบูชาพระขันธกุมารมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร และพระขันธกุมารเองก็ทรงมีพระนามเป็นภาษาขอม จารึกบนแผ่นศิลาที่ปราสาทตระพังรมใช้ตัวอักษรในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้กล่าวถึงของสิ่งเวทย์เวทแต่เทพเจ้า ๒ องค์ผู้มีพระนามว่า “ชรา (ต ยจส)” และ “หนุม (กนุมิง)” คำนามภาษาสันสกฤตที่ตรงกับเทพเจ้าทั้งสององค์นั้นก็คือ พระพทุทเศศวร ซึ่งเป็นพระนามหนึ่งของพระอิศวรและมีปรากฏอยู่บ่อยๆ ในจารึกของขอม กับพระกุมารซึ่งเป็นพระนามของพระขันธกุมาร คำว่า “หนุม” ยังปรากฏอยู่อีกในจารึกที่ปราสาททุกตระพังสโรก โดยมีความหมายแตกต่างออกไปเล็กน้อย จารึกนี้กล่าวถึงการสร้างรูปพระภักวดีกับพระกัณมัย ใน พ.ศ. ๑๕๔๖ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเคารพนับถือพระขันธกุมารในอาณาจักรขอมนี้ผูกพันกับการเคารพนับถือพระมารดาของพระองค์ ท่านผู้สร้างคือท่านกวีศวรมัตถ์เทิต ซึ่งต่อมาจะได้เป็นพระมหाराชครูและปูโรหิตของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้สร้างศิวิลิ่งขึ้นด้วย อย่างไรก็ตามก็ จากจารึกปรากฏว่าท่านนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายปาณจราศร ด้วยเหตุนี้ ณ ที่นี้จึงแสดงถึงการผสมกันระหว่างลัทธิไศวะและไวษณพนิกายอีก

จารึกจากปราสาทบ้านธาตุในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๐๐ ได้กล่าวถึงการสร้างรูปพระชทานันคือพระขันธกุมารพร้อมกับศิวิลิ่งและรูปนางเคารี ประติมากรรมทั้งสามนี้ดูเหมือนจะประดิษฐานอยู่ในปราสาท ๓ หลังที่บ้านธาตุ จารึกของพระเจ้ายโสวรมันที่ ๑ ก็ได้กล่าวถึงการสร้างยโสวราศรมอุทิศถวายแด่พระขันธกุมารด้วย

นอกจากภาพสลักนูนต่ำแล้ว ประติมากรรมลอยตัวรูปพระขันธกุมารในอาณาจักรขอมมีน้อย คงมีแต่เพียง ๒ รูปที่เป็นรูปพระขันธกุมารอย่างแท้จริง ประติมากรรม ๒ รูปนี้สร้างขึ้นในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร รูปหนึ่งมาจากเมืองนครบุรี และอีกรูปหนึ่งมาจากปราสาททกเคียง รูปแรกปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญและรูปที่ ๒ อยู่ในพิพิธภัณฑท์กีเมต์กรุงปารีส ทั้งสองรูปมีลักษณะคล้ายคลึงกันและศาสตราจารย์คูปองต์ชาวฝรั่งเศสก็ได้ศึกษาไว้โดยละเอียดแล้ว พระขันธกุมารทรงมี ๒ กร ประทับนั่งอยู่เหนือพาหนะคือนกยูงและใช้พระกรยึดคอกนกยูงอยู่ ประติมากรรมจากปราสาททกเคียงถนัดอยู่ใต้หัตถ์ขวาแต่ได้หักหายไปเสียแล้ว ทั้งสองรูปมีเกศาเกล้าเป็น ๓ ปอย แม้ว่าเกศาแบบนี้โดยทั่วไปในอาณาจักรขอมจะปรากฏแก่รูปพระกฤษณะเป็นประจำ แต่ก็มักปรากฏแก่เทวคาที่ยังทรงพระเยาว์ทั้งหลายด้วย ในลักษณะรูปภาพทางพุทธศาสนา พระโพธิสัตว์มัญชุศรีหรือมัญชุกุมารก็ทรงไว้เกศา ๓ ปอยนี้เช่นเดียวกัน มงกุฎ ๓ ยอดของพระกฤษณะในระยะต่อมา ก็คงกลายมาจากเกศา ๓ ปอยนี้เอง เกศา ๓ ปอยนี้ได้ปรากฏแก่รูปพระกฤษณะและพระพลรามที่ปาหารปุระในแคว้นเบงกอลประเทศอินเดียด้วย รวมทั้งแก่รูปพระกุมาร (ขันธกุมาร) และนางเกามารีที่เมืองปฐิในประเทศอินเดียอีกเช่นเดียวกัน คัมภีร์วิษณุธรรมโศคตรเรียกเกศา ๓ ปอยนี้ว่าศิขณฑกและกล่าวว่าเป็นลักษณะของพระขันธกุมาร ความจริงคำว่าศิขณฑกหรือกากปักข์นี้หมายถึงผมของเด็กผู้ชาย ผมนี้มักเกล้าเป็น ๓ หรือ ๕ ปอยด้วยเหตุนี้เกศาของพระโพธิสัตว์มัญชุศรีจึงมักเรียกว่าตรีจีระหรือปญจจีระ

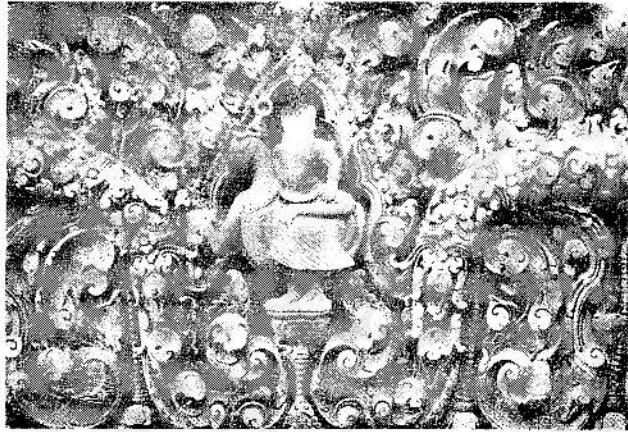
เทวดาผู้รักษาทิศและเทวดานพเคราะห์

จารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ปราสาทแปรรูปใน พ.ศ. ๑๕๐๔ กล่าวถึงการสร้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ราเชนทรวรมนเศวร พร้อมกับเทพผู้รักษาทิศ ๘ องค์เริ่มต้นด้วยพระอินทร์ (อินทราทิกะ) จารึกในสมัยต่อมาที่ปราสาทตาแก้วในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ หรือ ๘ ได้กล่าวว่า “ท่านพลเทพได้สร้างรูปโคนนทิกะและโลกบาล (เทพผู้รักษาทิศ) อุทิศกุศลถวายแต่พระราชามุขทรงพระนามว่าศรีชัยวรมัน ”

คัมภีร์มหานิรวาณคัมภีระก็ดูเหมือนจะกล่าวสนับสนุนการเคารพนับถือโคนนทิกะและเทพผู้รักษาทิศร่วมกัน

จารึกหลักใหญ่ที่เมืองกบิลปุระดูเหมือนจะกล่าวถึงการเคารพนับถือเทพผู้รักษาทิศอีก ปรากฏว่ายังไม่เคยค้นพบรูปเทพผู้รักษาทิศที่มีกล่าวไว้ในจารึก มีรูปเทพผู้รักษาทิศปรากฏอยู่เหนือทับหลังของปราสาทบันทายศรีหลังใต้หิ้งสี่ทิศ นายโกลูเบฟ (V. Goloubew) ได้กล่าวว่อย่างศักดิ์สิทธิ์จะวันออกคือพระอินทร์ทรงช้าง แต่ท่านเข้าใจผิดเมื่อกล่าวว่อย่างศักดิ์

ตะวันตกคือพระพรหมทรงหงส์และทรงถือลูกประคำ ทางทิศเหนืออาจเป็นรูปพระอิศวรในท่า
มหาราชสีลา (นั่งชันเข่า) ทางทิศใต้คือพระอิศวรทรงโคหนก เรื่องนี้นายกมลเสถียร ภัคตาจารย์
กล่าวว่าเทวคาที่ทรงหงส์มีพัคตร์เดียวและ ๒ กรนั้น ทรงถือบ่วงบาศไม่ใช่ลูกประคำ (รูปที่ ๓๑)

รูปที่ ๓๑

พระวรุณทรงหงส์ สลักบนทับหลังทิศตะวันตกของปราสาทบันทายศรี
ศิลปขอมสมัยบันทายศรี

ลักษณะนี้ก็คือพระวรุณดังที่ท่านวราหมิหิระได้เขียนไว้ในคัมภีร์พฤษหัตถ์ศิททา เล่มที่ ๕๘ หน้า ๕๗
พระวรุณนี้ความจริงคือเทพผู้รักษาทิศตะวันตกนั่นเอง และภาพนี้สลักอยู่บนทับหลังทิศ
ตะวันตกของปราสาทด้วย เนื่องจากเทพบนทับหลังทางทิศใต้ทรงถือไม้ทนต์ เหตุนี้คงเป็น
พระยมทรงกระบือ พระยมทรงเป็นเทพผู้รักษาทิศใต้ เทพอีกองค์หนึ่งคงเป็นท้าวฤเวรผู้รักษา
ทิศเหนือ

บนภาพสลักนูนต่ำที่ปราสาทนครวัด มีรูปเทพผู้รักษาทิศ ๑๐ องค์สลักอยู่ ในจำนวน
นี้มีเทพผู้รักษาทิศใหญ่ ๔ ทิศ เทพผู้รักษาทิศแทรก ๔ ทิศ และเทพผู้รักษาทิศเบ็องบนและ
เบ็องล่างอีก ๒ องค์ ในภาพสลักที่ปราสาทนครวัดมีพระอินทร์ผู้รักษาทิศตะวันออกทรงช้างและ
ถือวัชระ พระอัคนีผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงใต้ทรงแรดหรือระมาด พระนิรุติผู้รักษาทิศตะวันตก
เฉียงใต้ทรงรากษสและถือไม้ทนต์ (ในภาพนี้ทรงถือดอกบัวด้วยซึ่งเป็นของแปลกประหลาด)
พระวรุณผู้รักษาทิศตะวันตกทรงหงส์และถือบ่วงบาศ พระพายผู้รักษาทิศตะวันตกเฉียงเหนือทรง
ม้าและถือธง (ธวัช) และท้าวฤเวรผู้รักษาทิศเหนือทรงสิงห์ถือดอกบัวและกาบสั้น พระยม
ทรงโค (ในศิลปขอมกระบือของพระยมมักมีรูปร่างเหมือนโค) ในภาพเทพผู้รักษาทิศ ๑๐ องค์
นี้ยังมีพระอาทิตย์และพระจันทร์แต่ละองค์ทรงรถเทียมม้า ๒ ตัว และพระขันธกุมารมี ๖ พักตร์
๑๒ กร ทรงนกงูรวมอยู่ด้วย

พระอาทิตย์และพระจันทร์นั้นมีปรากฏอยู่แล้วในคัมภีร์พฤตหารัตนยอกอุปนิษัต์ว่าเป็นเทพผู้รักษาทิศ โดยกล่าวว่า พระอาทิตย์เป็นผู้รักษาทิศตะวันออกและพระจันทร์รักษาทิศเหนือ พระยมทิศใต้ พระวรุณทิศตะวันตก พระอัคนีทิศเบื้องบน แต่คัมภีร์จันโทคยอุปนิษัต์ก็กล่าวว่า พระอาทิตย์ทรงรักษาทิศตะวันออก พระจันทร์ทิศใต้ พระอัคนีทิศตะวันตก พระปรรชณะคือพระอินทร์ทิศเหนือ และพระพายทิศเบื้องบน คัมภีร์มनुก็กล่าวถึงพระอาทิตย์พระจันทร์รวมอยู่ในโลกบาล ๘ องค์ คือเข้ามาแทนที่พระนिरฤติผู้รักษาทิศตะวันตกเฉียงใต้และพระอีสานผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ คัมภีร์อัคนีปุราณะได้กล่าวรวมพระโสเมคือพระจันทร์กับท้าวกุเวร แต่คัมภีร์มถสยาปุราณะก็กล่าวถึงพระจันทร์แทนที่ท้าวกุเวร จาริกจากอาณาจักรจัมปาได้กล่าวถึงพระจันทร์ว่าเป็นเทพในผู้รักษาทิศ ๑๐ องค์และดูเหมือนจะเข้าแทนที่พระอีสาน บนภาพสลักที่ปราสาทนครวัดไม่ปรากฏมีรูปพระอีสานผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจกล่าวได้ว่าพระจันทร์ได้เข้าแทนที่พระองค์ พระอาทิตย์คงเป็นเทพผู้รักษาทิศเบื้องบน ณ ที่นี้เราควรทราบไว้ด้วยว่าพระพรหมซึ่งคัมภีร์ปุราณะกล่าวว่าเทพผู้รักษาทิศเบื้องบนนั้น ความจริงพระองค์แยกออกมาจากพระอาทิตย์ เพราะพระพรหมนั้นในคัมภีร์ปุราณะนับรวมอยู่ในพระอาทิตย์ ๑๒ องค์ ในคัมภีร์พฤตหารัตนยอกอุปนิษัต์พระอัคนีซึ่งตามคัมภีร์พระเวทก็คือพระอาทิตย์ได้เป็นผู้รักษาทิศเบื้องบนด้วย

นายกมลเสถียร ภัคตอาจารย์ ไม่ทราบว่ามีตำราอินเดียที่ยึดถือว่าพระขันธกุมารเป็นเทพผู้รักษาทิศหรือไม่ แต่การที่พระองค์ปรากฏอยู่ในจำนวนเทพผู้รักษาทิศ ๑๐ องค์ ก็ดูเหมือนจะมีเหตุผลอยู่บ้าง พระองค์เป็นโอรสของพระอิศวร ด้วยเหตุนี้จึงเป็นส่วนหนึ่งของพระอิศวร พระอิศวรภายใต้พระนามว่าพระอีสานทรงเป็นเทพผู้รักษาทิศองค์หนึ่ง นอกจากนั้นตามเทพนิยายพระขันธกุมารยังเป็นโอรสของพระอัคนีด้วย พระอิศวรหรือศิว—รูทระบางครั้งก็กล่าวกันว่าเป็นพระอัคนีนั่นเอง มหาเทพยต์มหาภคตะซึ่งกล่าวว่าพระอัคนีเป็นพระบิดาของพระขันธกุมารก็ได้กล่าวไว้เช่นนั้น การเกี่ยวข้องระหว่างพระขันธกุมารกับพระอัคนีจึงคงจะสืบลงมาจากคัมภีร์พระเวท ในคัมภีร์ฤคเวทพระอัคนีมีพระนามว่าพระกุมาร ในคัมภีร์ศคปภพราหมณะพระกุมารเป็นรูปหนึ่งของพระอัคนีซึ่งก็คือพระรูทระนั่นเอง นอกจากนั้นพระขันธกุมารยังทรงเกี่ยวข้องกับพระอาทิตย์อีก นายโคปีนาถเรา ได้กล่าวว่าลักษณะของพระขันธกุมารนั้นมาจากพระอาทิตย์ทั้งสิ้น เศียรทั้งหกของพระองค์อาจหมายถึงฤดูกาล ๖ ฤดู ครึ่งสิบสองข้างก็คือ ๑๒ เดือน กุกกุฎะหรือไก่ที่ขันเมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นและนกยูงซึ่งมีขนเป็นสีต่าง ๆ ก็แสดงถึงแสงสว่างของดวงอาทิตย์ ศักตยายุทธ์ก็มาจากดวงอาทิตย์เช่นเดียวกัน

บทบาทสลักที่ปราสาทนครวัด พระขันธกุมารจึงต้องเป็นผู้รักษาทิศใต้หรือทิศเบื้องล่าง
เท่านั้นจะเป็นผู้รักษาทิศใต้มากกว่า เพราะเหตุว่าพระยมซึ่งโดยปกติเป็นผู้รักษาทิศใต้นั้นอาจเป็น
ผู้รักษาทิศเบื้องล่างได้ด้วย ทั้งนี้เพราะเหตุว่าพระยมทรงเป็นเจ้าของนรกหรือยมโลกอยู่แล้ว

หนังสือรามเกียรติ์ภาษาเขมรยังได้กล่าวถึงเทพ ๙ องค์ซึ่งเสด็จลงมาจากสวรรค์เพื่อ
มาช่วยในการสวयุมพรของนางสีดา เทพ ๙ องค์นี้ก็คือพระอินทร์ทรงช้าง พระอัคนีทรงแตร
พระพายทรงม้า พระวรุณทรงนาค พระขันธกุมารทรงนกยูง พระพรหมทรงหงส์ พระนิรฤติทรง
ยักษ์ (ความจริงน่าจะเป็นรากษสมากกว่า เพราะยักษ์นั้นเป็นบริวารของท้าวกุเวรโดยเฉพาะ)
ท้าวกุเวรทรงวิมาน พระอิศวรทรงโค เรื่องราวตอนนั้นคล้ายกับเรื่องนโลปายานะคือตอนที่โลก-
บาลทั้งสี่ได้แก่พระอินทร์ พระอัคนี พระวรุณและพระยม เสด็จลงมาจากสวรรค์เพื่อมาช่วย
ในการสวयุมพรของนางทมยัเตีในมหากาพย์มหาภารตะ ในขั้นต้นเราอาจนึกถึงเทพผู้รักษาทิศ
เกี่ยวกับเทวดา ๔ องค์ในเรื่องรามเกียรติ์ บทความก่อนหน้านี้ก็ได้กล่าวถึง “ทิศทั้งสี่ทิศ”
ด้วย เทพผู้รักษาทิศจึงควรจะเป็น ๑๐ องค์ตามปกติ การที่เทพองค์ที่ ๑๐ ผู้รักษาทิศเบื้องล่าง
ขาดหายไป เพราะเหตุว่าเทพทั้งเก้าองค์ได้เสด็จลงมาจากสวรรค์ซึ่งเฉพาะแต่เทพผู้รักษา ๘ ทิศ
และทิศเบื้องบนเท่านั้นที่อาจจะเสด็จลงมาได้ ณ ที่นี้เทพผู้รักษาทิศเบื้องบนก็คือพระพรหม เทพ
อีก ๗ องค์ก็คือ พระอินทร์ทิศตะวันออก พระอัคนีทิศตะวันออกเฉียงใต้ พระพายทิศตะวันตก
เฉียงเหนือ พระวรุณทิศตะวันตก พระนิรฤติทิศตะวันตกเฉียงใต้ ท้าวกุเวรทิศเหนือ พระอศาน
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เหตุนี้จึงคงเหลือแต่ทิศใต้เป็นของพระขันธกุมาร

ดังนั้น ภาพสลักที่ปราสาทนครวัดและหนังสือรามเกียรติ์ของเขมรจึงตรงกันที่ว่าใน
อาณาจักรขอมและประเทศกัมพูชานั้นถือกันว่าพระขันธกุมารเป็นผู้รักษาทิศใต้ ผลงานทั้งสองชิ้น
ยังมีคล้ายกันในอย่างอื่นอีกเช่น พระอัคนีทรงแตรเช่นเดียวกัน พระพายทรงม้าเช่นเดียวกัน แม้
ลักษณะหลังนี้จะมีปรากฏอยู่ในประเทศอินเดียเช่นในรูปเทพผู้รักษาทิศที่ถ้ำพาทามิ (โดยทั่วไป
พระพายอินเดียทรงมฤคหรือวง ที่พาทามิท้าวกุเวรก็ทรงสิงห์ ท้าวกุเวรทรงสิงห์นี้มีปรากฏอยู่
ในรูปภาพทางพุทธศาสนาด้วย) แต่พระอัคนีทรงแตรก็เป็นแบบขอมอย่างแท้จริง (พระอัคนี
อินเดียโดยปกติทรงแพะ) จารึกบทหนึ่งในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กล่าวว่าพระอัคนี
ทรงแตร ความเชื่อถือนั้นคงแพร่หลายมากในอาณาจักรขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เพราะเหตุ
ว่าที่ปราสาทบันทายสีรีและบึงมาลา พระอัคนีก็ทรงแตรเช่นเดียวกัน พระอัคนีหรือพระเพลิงไทย
ก็ทรงแตรเช่นเดียวกันด้วย

สำหรับเทวสถานพเคราะห์นั้น ได้เคยกล่าวมาแล้วว่าจารึกในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้กล่าวว่าเทวสถานพเคราะห์นั้นเกี่ยวข้องกับพระคเณศซึ่งทรงเป็นเจ้าแห่งอุปสรรค (พิฆเนศวร) อย่างไรก็ดีไม่เคยค้นพบรูปเทวสถานพเคราะห์ในอาณาจักรขอมเลย ได้เคยเชื่อกันมาว่ารูปเทพ ๕ องค์ซึ่งมักมีปรากฏขึ้นบ่อย ๆ ในศิลปะขอมตั้งแต่สมัยเมืองพระนครลงมานั้น เป็นรูปเทวสถานพเคราะห์แต่ความเข้าใจเช่นนั้นไม่ถูกต้อง ตามความจริงรูปเหล่านั้นก็มีเทวสถานพเคราะห์แต่เพียง ๔ องค์เท่านั้น คือพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระราหู พระเกตุ พระอาทิตย์และพระจันทร์ได้สลักเป็น ๒ องค์แรก พระราหูและพระเกตุเป็น ๒ องค์สุดท้าย แต่เทพอีก ๕ องค์ที่อยู่ตรงกลางนั้นเป็นเทพผู้รักษาศึก คือพระอินทร์ผู้เป็นหัวหน้าจะอยู่ตรงกลางเสมอ ทรงข้างเป็นพาหนะ แต่ในบรรดารูปเทพ ๙ องค์ที่ปราสาทพระวิหาร พระอินทร์ทรงสิงห์เป็นพิเศษซึ่งอาจกลายมาจากคำว่าสิงหาสน์ ท้าวภูเวกรทรงม้ามักอยู่เป็นลำดับที่ ๖ แต่เทพองค์อื่นมักเปลี่ยนแปลงอันคับกันได้ เช่นพระยม พระอัคนี พระอิสาน พระพาย และบางครั้งก็มีพระพรหม พระนารายณ์ และพระขันธกุมารรวมอยู่ด้วย เราได้เห็นมาแล้วว่าในอาณาจักรขอมได้ถือกันว่าพระขันธกุมารเป็นผู้รักษาศึกเช่นเดียวกัน พระพรหมก็คือเทพผู้รักษาศึกเบื้องบน ในประเทศอินเดียยังมีความเชื่ออีกแบบหนึ่งว่าพระขันธกุมารได้ทรงรักษาศึกตะวันออกเฉียงใต้แทนพระอัคนี ภาพสลักดังกล่าวได้มีปรากฏอยู่ที่พาทามิ ท่านหมมาตริได้กล่าวว่าพระพรหมและพระนารายณ์เป็นโลกบาลด้วย โดยได้กล่าวว่าเมื่อพระพรหมทรงเป็นโลกบาลนั้น พระองค์ไม่ได้ทรงหงส์และไม่มี ๔ พักตร์ แต่ยังคงมี ๔ กรและทรงถือลูกประคำ หนังสือ คอกบัว และหม้อน้ำอย่างเก่า แต่ในกลุ่มเทพ ๙ องค์รูปพระพรหมมักมีพักตร์เดียว ทรงหงส์ และมีเพียง ๒ กรเท่านั้น ที่พาทามิในประเทศอินเดียพระพรหมกลับประทับนั่งอยู่เหนือคอกบัวในขณะที่เทพผู้รักษาศึกองค์อื่น ๆ ทรงพาหนะ และพระพรหมก็มี ๔ พักตร์ สำหรับพระนารายณ์ในรูปโลกบาลนั้น ท่านหมมาตริกล่าวว่าทรงมีพักตร์เดียวและ ๒ กร ทรงชานาและจักร แต่ไม่ได้กล่าวว่าพระองค์ทรงพาหนะอะไร ในภาพสลักรูปเทพ ๙ องค์ที่ปราสาทบายัน ก็มีเทวรูปพระนารายณ์รวมอยู่ด้วยซึ่งนับว่าเป็นเพียงครั้งเดียวในศิลปะขอม พระนารายณ์ทรงมีแต่เพียง ๒ กรแต่ทรงครุฑเป็นพาหนะตามปกติ ที่เกาะชวาและบาลีทั้งพระพรหม พระนารายณ์ และพระขันธกุมาร ต่างก็เป็นผู้รักษาศึกด้วย

เป็นการยากที่จะอธิบายถึงความหมายของรูปเทพ ๙ องค์เหล่านี้ เข้าใจว่าคงสร้างขึ้นเป็นของแก่นบ เพราะจารึกประกอบรูปเทพ ๙ องค์ที่ปราสาทออกมใน พ.ศ. ๑๕๔๔ ได้กล่าวว่ารูปเทพเหล่านี้ได้สร้างขึ้นอุทิศถวายแด่พระศิวคัมภีเรศวร ในประเทศอินเดียไม่เคยปรากฏมีรูปเทพ ๙ องค์เหล่านี้ เหตุนี้คงเป็นประเพณีอินเดีย — ขอมโดยเฉพาะ

มารดา ๓ องค์

คำว่า “มาตฤกา” ไม่เคยปรากฏมีในจารึกของขอม แต่ก็มีภาพสลักปรากฏอยู่บนทับหลังที่ปราสาทเตตราเตรียง คือมีรูปร่างงามดูนทาทรงนกกแสงและถือหวักะโหลกอยู่ในหัตถ์ข้างหนึ่ง นางอินทรีทรงช้าง นางวาราหิซึ่งมีเศียรเป็นหมูป่าทรงกระบือ นางไวษณวีทรงครุฑ นางเกามารีทรงนกกยูง นางมเหศวรีทรงโค และนางพราหมิ์ทรงหงส์ เทพธิดาองค์อื่น ๆ มีกร ๒ กร แต่นางวาราหิ นางไวษณวี และนางพราหมิ์มี ๔ กร นางพราหมิ์มี ๔ พักตร์ และเกล้ามุ่นมวยเกศาสูงอยู่เหนือเศียร นางวาราหิและนางไวษณวีคูเหมือนจะถืออาวุธของพระนารายณ์คือจักรอยู่ในหัตถ์ขวาบน สังข์อยู่ในหัตถ์ซ้ายบน คราอยู่ในหัตถ์ซ้ายล่าง และธรรณีอยู่ในหัตถ์ขวาล่าง อาวุธของเทพธิดาองค์อื่น ๆ ไม่อาจทราบได้อย่างชัดเจน แต่ลำดับของเทพธิดาเหล่านี้ก็สลักกันอยู่บนทับหลังที่ปราสาทเตตราเตรียง คือนางพราหมิ์ซึ่งควรจะอยู่เป็นองค์แรกกลับไปอยู่เป็นองค์สุดท้าย พระคเณศซึ่งโดยปกติอยู่เป็นองค์สุดท้าย ณ ที่นี้ก็ประทับอยู่เหนือฐานและแทรกอยู่ระหว่างเทพธิดาองค์ที่ ๑ และองค์ที่ ๒ พระวีรภักตร์ซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งของพระอิศวรและโดยปกติอยู่ต้นแถวก็หายไป อีกตำแหน่งหนึ่งของภาพสลักมีเทพอีก ๘ องค์ซึ่งเราอาจรู้จักได้ดังต่อไปนี้คือ พระมเหศวร พระขันธกุมาร พระนารายณ์ และพระอินทร์ เป็นเทพซึ่งทรงกับนางมเหศวรี นางเกามารี นางไวษณวี และนางอินทรี ตามลำดับ ตรงกลางทับหลังมีรูปพระศิวนาฏราช ๑๐ กร มีภาพบุคคลกำลังคุกเข่าอยู่เหนือฐานทางคานขวกำลังถวายของสังเวย และอีกบุคคลหนึ่งทางด้านซ้ายกำลังเล่นเครื่องดนตรี

ทับหลังชั้นนี้คงสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕

ท้าวพรหมรักษ์

จารึกของพระเจ้าไชยเชษฐาปีที่ ๑ กล่าวว่ายโศธราศรมแห่งหนึ่งซึ่งพระองค์ทรงสร้างขึ้นเมื่อเสด็จเสวยราชย์นั้น ได้อุทิศถวายแก่ท้าวพรหมรักษ์ นามเช่นนั้นได้ปรากฏขึ้นอีกในจารึกที่เมืองละแวกและคูเหมื่อนจะมีเทวาลัยอยู่ที่โรมังโรมัส จารึกที่ปราสาททอมมุสก็ได้กล่าวถึงนาข้าวของท้าวศรีพรหมรักษ์ แต่นามนี้ก็ยังคงเป็นปัญหาอยู่ นายบาร์ธได้เคยเขียนไว้ว่า “ยักษ์ชั้นนี้ซึ่งมีหน้าที่พิเศษสำหรับรบกวนการสังเวย มักมีกล่าวอยู่เสมอในวรรณคดีอินเดีย และก็มีผู้ถวายความเคารพบูชาเช่นเดียวกับยักษ์อื่นๆ ที่อยู่ในชั้นเดียวกัน แต่ก็ไม่มีตนใดที่ได้รับการสังเวยจากพระราช และกลายเป็นผู้คุ้มครองศาสนาไป อาจเป็นการตั้งชื่อภาษาสันสกฤตให้แก่พิธีเคารพบูชาพื้นเมือง

ก็ได้ บรรดาญาติพี่น้องแห่งภูเขาอาจสมควรที่จะได้รับชื่อว่ารักษะหรือรักษัสได้และเพื่อจะให้
คงามยิ่งขึ้น เลยกลายเป็นท้าวพรหมรักษะไป” นายบาร์ธได้กล่าวด้วยว่าการเคารพบูชาท้าว
พรหมรักษะนี้มีปรากฏอยู่ที่เกาะลังกาคด้วย อย่างไรก็ตามในอาณาจักรขอมท้าวพรหมรักษะก็ดูเหมือนจะ
ไม่ได้เป็นญาติพี่น้องที่น่ากลัว ในคัมภีร์พระเวทคำว่า “รักษัส” อาจแปลว่า “ผู้คุ้มครอง” ได้
ด้วย ด้วยเหตุนี้ ณ ที่นี้จึงอาจหมายถึงเทพผู้ป้องกัน “พรหมัน” คือ “ผู้ศักดิ์สิทธิ์” นั่นเอง

พระวิศวกรรม พระอินทร์ และพระอัคนี

ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จารึกขอมจึงได้กล่าวถึงพระวิศวกรรมซึ่งมีผู้เคารพบูชากัน
อย่างแพร่หลายในตอนหลัง จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมือง
พระนครได้กล่าวถึงเทพองค์นี้เป็นครั้งแรก พระวิศวกรรมซึ่งเป็นช่างได้รับการบูชาทั้งจากผู้
นับถือศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ สำหรับพระอินทร์ก็เป็นเช่นเดียวกัน แต่สำหรับพระอัคนี
นั้นได้เคยค้นพบประติมากรรมสัมฤทธิ์ของพระองค์เพียงรูปเดียว

ประติมากรรมเหล่านี้ไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พระวิศวกรรมทรงถือขวาน
เล็ก ๆ และไม่สำหรับวัด (มานทอฑ) พระอินทร์ทรงถือสายฟ้าและดอกบัว และทรงมีเนตร
ที่ ๓ ประติมากรรม ๒ รูปของพระอินทร์ประทับเหนือสิงห์ซึ่งอาจกลายมาจากคำว่าสิงหาสน์
พระอัคนีทรงแพะซึ่งเป็นพาหนะโดยปกติของพระองค์ ไม่ได้ทรงแรดดังในภาพสลักนูนต่ำ ในรูป
เทพ ๙ องค์ พระอัคนีทรงพาหนะตามแบบอินเดีย คือบางครั้งก็ทรงแพะ บางครั้งก็ทรงนกแก้ว

(ยังมีต่อ)